

ԿԱՆԱՆՑ ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՉ XIX Դ.
ՈՒ ԴՐԱՆՑ ԿԱՊԸ ՀԱՄՔԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ

Հայ ժողովրդի առաջնային արտադրության մեջ ու կենսապահովման մշակույթում սահմանված էր աշխատանքի սեռատարիքային բաժանման կանոնակարգված սկզբունք, որի համաձայն երկրագործությունն ու անասնապահությունը գլխավորապես տղամարդկանց գործունեության բնագավառ էր, իսկ տնային տնտեսության վարումն ու գյուղատնտեսական հումքի մշակումը կանանց պատասխանատվության շրջանակներում էին:

Ինչպես երկրագործական, անասնապահական տնտեսության մեջ և տնտեսության օժանդակ ճյուղերում, այնպես էլ արհեստների մեջ գոյություն ունեին տղամարդկանց և կանանց խիստ սահմանազատված բնագավառներ: Ավանդաբար բացառապես տղամարդկանց ոլորտ էր համարվում երկաթագործությունը, ուստի դրանից անձանցյալ բոլոր արհեստներում կանանց մասնակցությունը խստիվ արգելվում էր: Չուտ տղամարդկանց արհեստներ էին նաև փայտամշակությունը, կաշեգործությունը, ոսկերչությունը, զինագործությունը, քարտաշությունը, շինարարական արհեստները, խեցեգործությունը:

Չանազան արգելանքների ձևով կանանց մասնակցությունը պատնեշվում էր այն արհեստներում, որտեղ առկա էին ֆիզիկական ծանր աշխատանք և թունավոր կամ առողջությունը վնասող միջավայր (բարձր ջերմություն, տարբեր քիմիկատների, կաշվի հոտ և այլն): Այս արգելանքները իրենց հիմքում ռացիոնալ էին, քանի որ ուղղված էին կանացի նախասկզբի պահպանմանը:

Հանդիպում են նաև բացառություններ: Հայկական որոշ քաղաքներում կնոջ (հատկապես երիտասարդ) աշխատանքն օգտագործվում էր արծաթագործության մեջ: Ախալցխայի հռչակավոր զուգաթելի (ֆիլիգրան) տեխնիկայով արվող արծաթագործական իրերի պատրաստման համար անհրաժեշտ էր նրբություն ու ճշգրտություն, ուստի ավանդաբար այս հյուսվածքը կատարվում էր կանանց կողմից: Հայաստանի որոշ շրջաններում մինչև մեր օրերը պահպանվել էր նաև կանանց բրուտությունը (Սառնադրյուրը Շիրակում, Ննգին Արցախում), որն իր արմատներով գնում է նեոլիթ, երբ կանայք սկսեցին պատրաստել առաջին խեցե իրերը: Հետագայում, բրուտի դուրզի հայտնագործությունը կանանց դուրս մղեց այս արհեստից, սահմանափակելով նրանց գործունեությունը որոշակի տարածքներում որոշակի իրերի պատրաստման մեջ: Կին խեցեգործները պատրաստում էին պարզունակ կարասիներ, թոնիրներ, և հատկապես ծիսական նշանակություն ունեցող կանացիակերպ աղամաններ, որոնք ուսումնասիրողները համարում են Անահիտ դիցուհու ծպտված պաշտանմունքի արտահայտություններ¹:

Կանայք ներգրավված էին հիմնականում ոստայնանկության մեջ: Կանանց գործն էր բուրդ գզելը, թել մանելը, ներկելը, կտավեղեն գործելը, հյուսքը, գորգագործությունն ու կարպետագործությունը, ասեղնագործությունը, ժանեկագործությունը և այլն: Հատկանշական է, որ ոստայնանկությունը ներկայացնող հիշյալ արհեստները կանայք տնօրինում էին այն դեպքում, երբ խոսքը գնում է տնայնագործության մասին: Յուրաքանչյուր կին իր ընտանիքի սեփական կարիքների համար անհրաժեշտ նմանօրինակ իրերը անձամբ էր պատրաստում, և տղամարդկանց մասնակցությունն այս դեպքում բացառվում էր, քանի որ ժողովրդական ընկալմամբ դրանք համարվում էին ոչ տղամարդկային զբաղմունքներ: Իրավիճակն այլ է, երբ դրանք արհեստ են ներկայացնում: Քաղաքներում այդ «կանացի» զբաղմունքների մեծ մասում ներգրավված էին հիմնականում տղամարդիկ: Փորձենք դիտել օրինակներով. բուրդ, բամբակ գզելը, թել մանելը, ներկելը տանը կատարում էին կանայք, իսկ քաղաքներում գորարությանը, մագմանությանը, ներկարարությանը զբաղվում էին տղամարդիկ: Նույն իրավիճակն է

¹ Վ. Բ ղ ո յ ա ն, Հայկական աղամաններ, Եր., 1986:

նաև ջուլիակության, դերձակության, գորգագործության, ասեղնագործության (հատկապես ոսկեթել) դեպքերում, չնայած որ դրանք միշտ համարվել են առավելապես կանացի զբաղմունքներ:

Հայկական ավանդական բնակարանի ներսույթում կարպետագործ, գորգագործ և ասեղնագործ իրերի խիստ անհրաժեշտությամբ էր պայմանավորված այդ արհեստների լայն տարածվածությունը: Հայաստանի բոլոր պատմագագագրական մարզերում կանայք գերազանցապես զբաղվում էին այդ արհեստներով, որոնք հիմնականում տնայնագործական բնույթ ունեին: «Կային վերմակ, ներքնակ կարող մասնագետ կանայք, որոնք գիտեին, թե որ բրդից կարելի է ներքնակ անել, որից՝ վերմակ և ինչ չափով: Լավ, նուրբ բուրդը սանդեքով զգում էին, իլիկով մանում, մեծ կծիկներ անում և դրանից գործում գուլպա, գոտի, մեջքը կապելու շալ, ձեռնոց, գլխարկ և այլն: Ուլերի և այծերի մազից գործում էին ջվալ, խուրջին, լարեր, սամուրա և այլն»:²

Եթե առօրյայում, հայոց մեջ, ասեղնագործությամբ զբաղվում էին միայն կանայք, ապա քաղաքների արհեստանոցներում աշխատում էին տղամարդիկ: Հայտնի է, որ տղամարդ ասեղնագործները եղել են նաև այլ էթնիկական հանրությունների մեջ: Մասնավորապես Հնդկաստանում (Քաշմիրում) ասեղնագործում էին նաև տղամարդիկ, որոնք գլխաշորերը զարդարում էին «ռաֆուգարի» անվամբ հայտնի հարթակարի տեսակով, որի շնորհիվ էլ հենց իրենք՝ վարպետները, կոչվում էին «ռաֆուգարի»³: Ադրբեջանում տղամարդիկ զբաղվում էին միայն շոթայակար (*тамбурный*) ասեղնագործությամբ և աշխատում հիմնականում շուկայի համար⁴: Ուժգրեկստանում ևս կային տղամարդ վարպետներ, որոնք սակայն, ասեղնագործում էին միայն ոսկեթելով և ունեին իրենց համքարությունը: Նրանք կենտրոնացած էին երկու քաղաքում՝ Մամարղանում և Բուխարայում, իսկ XX դ.՝ միայն՝ Բուխարայում, ունեին երկու արհեստանոց՝ Էմիրի պալատին կից, և աշխատում էին միայն Էմիրի պալատականների համար⁵: Հետազոտությունները ցույց են տվել, որ բացառապես կանանց զբաղմունք է եղել միայն հյուսքը (ճաղերով) և ժանեկագործությունը:

Ասեղնագործության, ժանյակի, տրեզների, երիզների և այլ գործվածքների տարածվածությունը հայ ժողովրդի կենցաղում և դրանց լայն պահանջարկը ստեղծում էին վարպետների կուտակումներ մեծ քաղաքներում, որոնք էլ, աստիճանաբար կազմում էին իրենց արհեստավորական միությունները՝ համքարությունները: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում համքարությունները գոյություն ունեն դեռևս X դ. սկսած և զոյատևել են մինչև XX դ, 20-ական թթ.: Թե երբ են դրանց մեջ ընդգրկվել վերոհիշյալ արհեստները, ուսումնասիրողների կողմից հստակ պարզված չէ: Մակայն միջնադարյան բարդ և բարձրարժեք գործվածքները վկայում են, որ դրանք ստեղծվել են մի խումբ վարպետների կողմից: Արևելքում, հատկապես վերնախավի կենցաղում ոսկեթել, մետաքսաթել թանկարժեք գործվածքների լայն կիրառությունը հատուկ փորձառու վարպետների առկայության անհրաժեշտություն էր առաջացնում, ինչպես վանքապատկան արհեստանոցները՝ եկեղեցական պատվերների կատարման համար, որոնք էլ հետագայում, քաղաքների զարգացման հետ միաժամանակ կուտակվելով քաղաքներում, ձևավորում էին առաջին, մախնական արհեստանոցները: Փորձենք քննարկել այս հարցը որոշ արհեստների կապակցությամբ:

Հայաստանում ասեղնագործությունը որպես արհեստ, հիշատակվում է մեզ հայտնի ամենավաղ (XVIII դ. վերաբերվող) արհեստների ցուցակում, որը, ըստ Վ.Արբահամյանի, պատկանում է Կարինի համքարություններին: Այստեղ, ի թիվս այլ արհեստների, նշվում է նաև սրմաքեշ գործը, որը կարող էր վերաբերվել ինչպես ոսկեթել պատրաստող արհեստավորին, այնպես էլ ոսկեթելով ասեղնագործող վարպետին: XX դ. համքարական կազմակերպություններն ավելի լավ են ուսումնասիրված Արևելյան Հայաստանի քաղաքներում, քան Արևմտյան Հայաստանում, ուստի առկա բոլոր

² Պ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, *Ներքին Բասենի ազգագրությունը և քանահյուսությունը*, Եր., 1975, էջ 141:

³ Н. Г у с е в а, *Художественные ремесла Индии*, М., 1982, стр 131.

⁴ Г. Г у л и е в, *Азербайджанские вышивки*, СЭ, 1959, N 2, стр 113-119.

⁵ Е. П е щ е р е в а, *Бухарские золотошвей*, СМАЭ, 1955, т.16. *Узбекское золотое шитье (буклет)*, составитель Н. Перлина, Л., 1982.

տվյալները ներկայացնում են Երևանը, Ալեքսանդրապոլը, Նոր Բայազետը, Շուշին, Նախիջևանը, Ախալցխան, Թիֆլիսը և Անդրկովկասի մյուս հայաշատ քաղաքները: Առավել մանրամասն տվյալներ են պահպանվել Կարինի և նրա մշակութային ավանդույթները կրող Ալեքսանդրապոլի ու Ախալցխայի արհեստների մասին:

XIX դ. երկրորդ կեսին, ըստ վիճակագրական տվյալների⁶, Երևանի առևտրական ու արհեստավորական համաքարությունների կազմում թվարկվում է 28 համաքարություն, որոնց մեջ հիշատակվում են երիզագործները՝ չորս վարպետով և ինը աշակերտով: Սակայն Վ.Աբրահամյանը, դրանց ավելացնելով հիշյալ ժամանակաշրջանում լայն տարածում ունեցած այլ արհեստներ և, համաքարությունների թիվը հասցնում է 34-ի, ընդ որում, նույն երիզագործների համար հիշատակում է չորս վարպետ և 19 աշակերտ:

Արևելյան Հայաստանի փոքր քաղաքներից Նոր Բայազետում ևս թե՛ արհեստների տեսակները և թե՛ արհեստավորների քանակը համեմատաբար սակավ էր: 1865թ. փաստաթղթերից մեկում հիշատակվում է, որ Նոր Բայազետի բնակիչներն զբաղվել են 32 տեսակ արհեստով, որոնց թվում յոթերորդ կետի տակ նշված են ոսկյա թելերով կարողները (կլայիտոն): Մրանք ունեցել են հինգ վարպետ, երեք ենթավարպետ և մեկ աշակերտ: Տասնչորսերորդ կետի տակ դայթան գործողներն են, որոնք ընդամենը երկուսն են եղել:

Ավելի սակավ են տվյալները Երևանի մահանգի մյուս փոքր քաղաքների՝ Նախիջևանի, Օրդուբադի վերաբերյալ: Նույնը կարելի է ասել Շուշիի, Գանձակի և Ելիզավետպոլի մահանգի այլ հայաշատ քաղաքների մասին: Շուշիի կանանց արհեստներին անդրադարձել է Ե. Լալայանը, կին-արհեստավորների մեջ ընդգրկելով դերձակին, հացթուխին, բուրդ գզողին և թել մանողին, որոնք աշխատում էին օրավարձով և կարպետ գործողին: Ընդ որում, «կարպետ գործող կինը մի կազ երկարության և երկու կազ երկարության կարպետը գործելուց հետո ստանում է 2ռ. 50կ.- 3ռ.: Գործը տևում է մոտ մի ամիս: Օրավարձով կարպետ գործողը ստանում է 10-20 կոպ: Պետք է ասել, որ Շուշու գավառում բավականին զարգացած է գորգագործությունը: Թեև առանձին գործարաններ չկան, բայց շատ տներում գործում են գորգ, կարպետ, ձիու չու և այլն»⁷:

Առավել մանրամասն տեղեկություններ են պահպանվել Կարինի, Ալեքսանդրապոլի, Ախալցխայի և Թիֆլիսի արհեստների վերաբերյալ: Արդեն ասվեց, որ արհեստների և համաքարությունների ամենահին ցուցակը՝ հայերեն և թուրքերեն անվանումներով, վերագրվում է Կարինին: XIX դ. առաջին երեք տասնամյակում, մինչև Կարին մեծ գաղթը, արհեստների ներսում աշխատանքի բաժանումը զգալիորեն խորացել էր, ինչը փաստագրել է Ս. Եղիազարյանցը «Մշակ»-ում հրատարակած հոդվածում⁸:

Ալեքսանդրապոլը Երևանի մահանգի արհեստավորական խոշոր կենտրոն էր, որտեղ, մահանգային կենտրոնի համեմատությամբ, արհեստների որոշ ճյուղեր ավելի բարձր զարգացման էին հասել⁹: Ալեքսանդրապոլի արհեստների վերաբերյալ մի շարք ուշագրավ փաստաթղթեր են պահպանվել, որտեղ տրված են 1860-1870-ական թթ. արհեստների անվանումները՝ տեղական բարբառով: Ըստ 1865թ. տվյալների, քաղաքում և շրջակայքում զբաղվել են 59 արհեստով, որոնց ցանկում, սակայն, ասեղնագործների անունը բացակայում է: Ալեքսանդրապոլի արհեստների ցուցակներ են կազմել մահ. դերձակների ուստաբաշի Ն. Նիկողոսյանը¹⁰ և քարտաշ վարպետ Մ. Թամրազյանը¹¹, որտեղ ներկայացված է շուրջ 96 արհեստ: Այս ցուցակում, որպես առանձին,

⁶ Վ. Աբրահամյան, Հայ համաքարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (18-20-րդ դարի սկիզբը), Եր., 1971, էջ 30:

⁷ Ե. Լալայան, Գանձակի գավառ, Երկեր, հատ. 2, Եր., 1988, էջ 84:

⁸ Ս. Եղիազարյան, Արհեստների ճիւղերը Կարինում XIX դարի առաջին երեք տասնամյակում, «Մշակ», 1891, N 65:

⁹ Ալեքսանդրապոլի ասեղնագործության և ժանեկագործության մասին մանրամասն տես՝ Կ. Բազեյան, Ասեղնագործությունն ու ժանեկագործությունը Ալեքսանդրապոլի արհեստների համակարգում, ՀՀՀ Գիտական աշխատություններ, հ 1, Գյումրի, 1998, էջ 111-118:

¹⁰ Ն. Նիկողոսյան, Լենինական, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ազգագրության արխիվ, FF I: 7131-7472; FI: 6637-7130:

¹¹ Մ. Թամրազյան, Ն. Նիկողոսյան, Լենինական, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ազգագրության արխիվ, FF I: 7473-7678:

ինքնուրույն արհեստ, նշված են ասեղնագործությունն ու ժանեկագործությունը: Ն.Նիկողոսյանի ցուցակում ասեղնագործ վարպետները տեղական (հիմնականում՝ թուրքերեն) անվանում չունեն և աշխատել են տանը: Նույն ցուցակում որպես առանձին արհեստ նա հիշատակում է նաև ժանեկագործությունը (ժանյակ պատրաստողներ), որի վարպետները ևս տնայնագործ են եղել:

Թիֆլիսը XIX դ. հայկական մշակույթի աչքի ընկնող կենտրոններից էր: Եթե Արևմտյան Հայաստանում հայերի հոգևոր և մշակութային կենտրոնը Կ.Պոլիսն էր, ապա արևելահայերինը՝ Թիֆլիսը, որտեղ զարգացած էին հայ ժողովրդի մշակույթը, արհեստները, արվեստը, գրականությունը, թատրոնը և այլն: Թիֆլիսում, որպես Կովկասի վարչական կենտրոն, համախմբված էին և՛ արհեստները, և՛ առևտուրը: Արհեստների և համընթացությունների վերաբերյալ բազմաթիվ ցուցակներ են պահպանվել, որտեղ արհեստների տարբեր թվեր և տարբեր անվանումներ են ներկայացված: XVIII դ. Թիֆլիսի հայ բնակչության զբաղմունքների թվում հիշատակվում է «գործվածքի զարդագործությունը»¹²: 1855թ. աղյուսակի համաձայն, Թիֆլիսում եղել է 2741 արհեստավոր, որոնք զբաղվել են 44 տեսակի արհեստով, որոնց թվում 21-րդը հիշատակված են ոսկյա թելերով զգեստ նախշողները (երիզագործներ), որոնք կազմել են 80 հոգի: Հետագա տարիների ցուցակներում արհեստների թիվը հասնում է մինչև 97-ի, բայց, արդեն բացակայում է ասեղնագործությունը որպես արհեստ, մի բան, որ հնարավոր չէր:

Ախալցխայի արհեստների վերաբերյալ տարբեր տարիների ցուցակներում ևս որևէ տվյալ մեզ հետաքրքրող արհեստների մասին չի հանդիպում, չնայած այն բանին, որ Ախալցխան Կարնո կենցաղամշակութային ավանդների ուղղակի կրողն էր: Նույնը պետք է ասել նաև Ախալքալաքի մասին: Այս քաղաքներում ասեղնագործության և ժանեկագործության տարածումը կապված է կնոջ ավանդական հագուստի համալիրում դրանց առկայության հետ: XIX դ. վերջին - XX դ. սկզբին գործում էին տասնյակ վարպետներ, որոնք աշխատում էին շուկայի համար: Հատկապես ժանյակները, որոնք գլխի հարդարանքի (վարդ) բաղկացուցիչ մաս էին կազմում, հյուսվում էին ժապավենաձև՝ մետրերով և վաճառվում ողջ տարածաշրջանում: Գյուղերում ժանեկագործությամբ չէին զբաղվում ուստի, անհրաժեշտության դեպքում, մնան արտադրանքը զրկվում էր քաղաքներից: Այստեղի ասեղնագործ վարպետները հայտնի էին ողջ Անդրկովկասում, սակայն, զարմանալիորեն չեն արտահայտված արհեստավորական ցուցակներում:

Կ.Պոլսում հնագույն ժամանակներից են հայերը բնակվել և աստիճանաբար ստվարանալով, կազմել հոծ գաղութ, զբաղվելով առևտրով և արվեստի բարձրության հասած արհեստներով, ստեղծել ինքնատիպ մշակույթ, ի թիվս կիրառական արվեստների այլ ճյուղերի, զարգացնելով նաև ասեղնագործությունն ու ժանեկագործությունը: Պոլսահայ կանայք հմուտ վարպետներ են եղել և շատերն այդ արհեստներով պահել են իրենց ընտանիքները: Նրանց բարձրորակ և նրբաճաշակ ձեռարվեստի մասին վկայում է Ա. Մազգյանը. «Հայուհիները փայլած են ասեղնագործութեան և ժանեկներ հյուսելու արհեստներում մեջ, և գիտեք որ մասնատր ժանեակ մը, գունավոր թելի, օտան ծանոթ է հայկական ժանեակ անունով»¹³:

Կ. Պոլսում ասեղնագործ վարպետների համընթացության գոյության մասին վկայում են 1761թ. պատրաստված վարագույրը, որի արձանագրությունը փաստում է. «Յիշատակ է վարագուրս Բիւզանդիւ սիւզեհիճի բոլոր էսնաֆին, ի սուրբ Էջմիածին, ձեռամբ նուիրակ Միմէօն վարդապետին ՌՄԺ թուին, ի Պոլսոյ: Համբարձում, Պետրոս, Արթին, Ըստեփանոս, Խաչատուր»¹⁴: Քանի որ «սիւզեհի» նշանակում է նուրբ ասեղնագործություն, ուստի վստահաբար կարելի է խոսել ասեղնագործների համընթացության

¹² Վ. Մ ա ղ ո ի ի ռ ո ս յ ա ն , Հայերը Վրաստանի առևտրատնտեսական կյանքում, «Էջեր հայ գաղթավայրերի պատմության», Եր., 1996, էջ 155:

¹³ Ա. Մ ա զ զ Գ ե ա ն , Հայերու գեղարուեստական գործունեութիւնը Իկոնիոյ եւ Կ. Պոլսոյ սուրբաններու օրով, «Անահիտ» (հանդես), Փարիզ, 1933, NN 2-3:

¹⁴ Մ. Դ ա վ թ յ ա ն , Հայկական ասեղնագործություն, Եր., 1972, էջ 77:

գոյության մասին, որի մեջ, ինչպես տեսանք ընդգրկված էին միայն տղամարդ վարպետներ¹⁵:

Կ.Պոլսում գոյություն ունեցող ասեղնագործական արտադրանքի խանութ-կրպակների առկայության և գործունեության կողմնակի վկայություն կարելի է համարել նաև մի շարք ազգամունների գոյությունը՝ Սըրմաքեշյան և Սըրմաքեշխանյան (հայտնի գրող Երովսանի ազգանունը), որոնք առաջացել են ոսկեթել ասեղնագործությամբ պարապողների արհեստի անվանումից: Կ.Պոլսի արհեստների կոնկրետ թվական տվյալների բացակայությունը չի նշանակում, որ Եվրոպայի ու Ասիայի ջրբաժանում ընկած և արևմտահայ մշակութային կենտրոն հանդիսացող հայաշատ քաղաքում ասեղնագործությունն ու ժանեկագործությունը պակաս զարգացած լինեին, քան վերը հիշատակած քաղաքներում:

Ինչպես երևաց վերոհիշյալ համաքարական - արհեստավորական ցուցակներից, ասեղնագործությունն ու ժանեկագործությունը որպես առանձին, ինքնուրույն արհեստ, հիմնականում ներկայացված չեն: Հիշատակությունները վերաբերում են միայն ոսկեթել ասեղնագործությանը, որն էլ, հաճախ, աղոտ ձևով է ներկայացված կամ հանդես է գալիս այլ արհեստների, մասնավորապես՝ երիզագործության անվան տակ: Նույնիսկ Ալեքսանդրապոլի հայտնի վարպետների տված ցուցակներում, որոնք առավել ճշգրիտ պետք է համարել՝ որպես ականատես արհեստավորների կենդանի վկայություններ, ասեղնագործներն ու ժանեկագործները առանձին անվամբ հայտնի չեն, մի բան, որ բնորոշ չէ Ալեքսանդրապոլին: Հայտնի է, որ ի տարբերություն Հայաստանի և հայաշատ մյուս քաղաքների, Ալեքսանդրապոլում ոչ մի արհեստավոր համաքարությունից դուրս չէր գտնվում: Մի խոսքով, չկար ոչ մի արհեստավոր, որ ընդգրկված չլիներ համաքարության մեջ: Ուրեմն, ինչն էլ բանը, որ այդքան լայն տարածում ունեցող արհեստները համաքարական ցուցակներում չեն նշվում: Դա կարելի է բացատրել երկու կերպով, մախ, որ ասեղնագործությամբ, ժանեկագործությամբ, գորգագործությամբ և մյուս արհեստներով հիմնականում զբաղվում էին կանայք, որոնք իրավունք չունեին մտնելու համաքարությունների կամ արհեստավորական միությունների մեջ և, երկրորդ, որ ոսկեթելով զբաղվող տղամարդիկ ներգրավվում էին հարակից կամ մերձավոր արհեստների համաքարությունների մեջ, ինչպես դա երևում է Ս.Եղիազարյանցի ներկայացրած Կարնո արհեստների և համաքարությունների ցուցակից: Ըստ այդ տվյալների, դերձակների համաքարության մեջ մտնում էին ասիական և եվրոպական դերձակները (թերզի), ոսկեթել բանվածք անողները (թեհրիճի) և շալեղեն կարողները (աբաճի): Փաստորեն, ոսկեթել ասեղնագործությունը, կապված ավանդական տարազի գեղագարդան հետ, հանդես է գալիս ասիական դերձակների համաքարության մեջ: Ընդ որում, ոսկեթելին տիրապետելը պարտադիր էր ասիական հագուստ կարողի համար: Հայտնի է, որ Ախալցխայում, վարպետ ձեռնադրելիս, եթե եվրոպական հագուստ կարող ենթավարպետից պահանջվում էր ձևել և կարել կոստյում, ապա ասիական հագուստ կարողից՝ ոսկե կամ մետաքսե թելերով հյուսել կնոջ տարազամասերից զոգնոցը կամ ջուպպա վերնագգեստը¹⁶: Քանի որ ոսկեթել ասեղնագործությունը բավականին բարդ աշխատանք է՝ յուրահատուկ տեխնիկայով, այն առավելապես արվում էր արհեստանոցներում, չնայած չեն բացառվում նաև տանն աշխատելու դեպքերը: Փաստորեն հյուսածո-մանածո այլ արհեստներով աշխատող վարպետները, որոնք բացառապես կանայք էին, դուրս էին մնում արհեստավորական միություններից: Այս երևույթը նկատել է Ս. Եղիազարյանցը, որը դրա վերաբերյալ գրում է. «Շնորհիվ ոստայնակության խիստ տնային բնույթի, ջուլիակներն ու մանողները մեծ մասամբ աշխատում էին տանը, չկազմելով արհեստակցություններ: Կանայք, բացի մանելուց և հյուսելուց, զբաղվում էին այլ, ավելի նրբազեղ արհեստներով՝ մետաքսաթել ասեղնագործությամբ և այլ նուրբ ու մանրակրկիտ ձեռագործով»¹⁷:

¹⁵ Հ. Ա ճ ա ղ յ ա ն , Թուրքերեն փոխառեալ բառեր հայերենի մեջ, Էմինյան ազգագրական ժողովածու, հ. Գ. Մոսկվա-Վաղարշապատ, 1902, էջ 320:

¹⁶ Վ. Ա բ ռ ա հ ա մ յ ա ն , նշվ. աշխ., էջ 109:

¹⁷ С. Е з и а з а р о в , Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. II , Городские цехи, Казань, 1891, стр 184.

Այսպիսի գուտ կանանց արհեստ էր նաև երիզագործությունը Թոքաթում (Եվրոպիա) և «ճիճի» վարագույրների արտադրությունը Կեսարիայում: Ահա ինչպես են ներկայացվում դրանք. «Հայ կիներու ուրիշ մէկ հնօրեայ աշխատանքն էր երիզագործութիւնը, որ արծաթէ, ոսկիէ և մետաքսէ հիստած, կը շինէին Թոգասոցի հայ կիները, Փոքր Ասիոյ եւ մասնատրապէս Եւրոպիոյ մօտ գտնուող մեծ ու փոքր քաղաքներու զինուորականներուն եւ եկեղացականներուն հագուստներուն համար պիտանի: Առհասարակ դաշնները կը հիստէին ծեր կիները տուններու մէջ, մանաւանդ ձմեռները: Կը գործէին նաև զինուորականաց հագուստներու աստիճանները նշանակող երիզաւոր ունոցները, նաեւ եկեղեցիներու շուրջառները, դպրաց շապիկներու, ուրարներու ոսկեթել եւ արծաթաթել խաչերը եւ կարգ մը եկեղեցական զգեստներու օձիկներուն զարդերը: Հին ատեն ծեր կիները երիզը (դայթանը) կը հիստէին բարձի մման գործիքի մը վրայ: Նոյնպէս ձիու պոչի մագով եւ նուրբ մետաքս թելերով կը պատրաստուէին գեղեցիկ ձեռագործներ, որոնք մինչեւ Պոլիս կը դրկուէին»¹⁸:

«Ճիճի» վարագույրներու ճարտարունստը յարակից է գրեթէ գորգագործութեան հետ եւ անելի կանուխ մտած է Կեսարիա: Գորգագործութիւնը մատաղ սերունդին մեծաշնորհն եղած էր կարծես, իսկ ճիճիմը առհասարակ մանկան թէ պատահին բաժինը՝ միանգամայն, բաւական է որ կտաւի վրայ տպեալ գիծերը որոշելու չափ սուր աչքեր եւ այն գիծերուն վրայ ասեղը գործելուն չափ ընդունակ մատներ ունենան: Այս մասին կիներու եռանդուն գործունեութիւնը նշանակելի էր: Գորգի գործին Կեսարիոյ մէջ ծաւալ գտնելէն յետոյ այս գործը իր նշանակութիւնը եւ կարեւորութիւնը կորուսած էր եւ 1890-ական թուականներուն սպառումին 20%-ը միայն մնացած էր 1900-ական թուականներու սկիզբը, վասնզի անոնց կեղծերը, ստորինները պատրաստած էին եւ հետեւաբար շահն ալ նոյն նուագումին ենթարկուած էր, եւ շահու պատուական աղբիւր մը, եւ բաւական թուով ընտանիքներու ապրուստը դադրած էր»¹⁹:

Շամախեցի կանայք իրենց ընտանիքները պահում էին «թոռ» ժանյակի հյուսվածքով: Մ.Թառայանը, նկարագրելով այս արհեստը հիշատակում է, որ դրա արտադրանքը հիմնականում շուկայի համար էր արվում. «Ինքը՝ համարվում էր աչքերին վնասակար և սիրտ մաշող, ուստի հարուստ կանայք հազիվ են նրանով զբաղվում, իսկ չքավոր ընտանիքներում հաճախ են թոռ գործում: Անընդհատ աշխատելով, մի կին կարող է վերջացնել ամսական մեկ թոռ ...»²⁰:

Ընդհանրացնելով կարելի է ասել, որ կանայք գործուն մասնակցություն ունենալով քաղաքային արտադրության մեջ՝ չկազմեցին իրենց արհեստավորական միությունները, քանի որ արհեստանոցները հասարակական արտադրության ոլորտ էին ներկայացնում, իսկ կանանց մուտքը մման հաստատություններ արգելված էր ավանդական սովորությամբ իրավունքով և, բնականաբար, չէին կարող ընդգրկել կին վարպետներին: Այսպիսով արտադրության «մասնավոր»՝ ընտանեկան բնույթ ունեցող հատվածում կանայք էին տիրապետողը, իսկ «հանրային»՝ արհեստավորական մասում՝ գերազանցապես տղամարդիկ:

Փաստորեն այն կանայք, որոնք չէին աշխատում արհեստանոցներում, նույն գործն անում էին տանը, որպես «վարձկան» կամ տնայնագործ վարպետներ: Այս դեպքում առաջանում էր միջնորդների լայն ցանց, որոնք նրանց պատվերներ էին տալիս, մատակարարում անհրաժեշտ նյութեր և վճարում կատարած աշխատանքի դիմաց: Մեծ քաղաքներում նրանք նշանակալի թիվ էին կազմում: Կ. Պոլսում նրանց գործունեության մասին արժեքավոր վկայություն է թողել Հ. Աճառյանը, «իշխմենճի» բառի բացատրության մեջ: «Տիւալ կոչուած ասեղնագործութիւնը կանանց բանել տալով պապապիլ (Պոլսոյ կանանց գլխաւոր պարապմունքը և ապրուստի գլխաւոր միջոցն է

¹⁸ Ա. Ա լ պ օ յ ա ճ ե ա ն , Պատմութիւն Եւրոպիոյ Հայոց, Գահիրէ, 1952, էջ 1347:

¹⁹ Ա. Ա լ պ օ յ ա ճ ե ա ն , Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Գահիրէ, 1937, էջ 1509:

²⁰ Ա. Թ ա ռ ա ե ա ն , Հայ ժողովրդի արհեստագործութիւնը, ԱՀ, II տարի, գիրք Գ, Թիֆլիս, 1898, էջ 35:

այս)» - նկարագրում է նա²¹: Հարկ ենք համարում ասել, որ մման աշխատանքի համար տրվող վարձը Պուլում կոչվում էր «քանողչեք»²²:

Այսպիսով կանայք լայնորեն ներգրավված էին քաղաքային արհեստների մեջ, և ըստ Ա. Թառայանի, որն ուսումնասիրել է կնոջ մասնակցությունը քաղաքային արդյունագործության մեջ XIXդ. վերջին – XXդ. սկզբին, երեք ուղությամբ է դրսևորվել՝ 1. սեփական կարիքների համար աշխատողների, 2. վարձկան արհեստավորների և 3. գումարատեր արհեստավորների: Առաջին խմբում ընդգրկված էին այն կանայք, որոնց աշխատանքը միայն սեփական ընտանիքի կարիքների բավարարելուն էր ուղղված: Երկրորդ խումբը կազմում էին այն կանայք, որոնք «շատ անգամ իրենց որբերի միակ խնամողներն են»²³ և իրենց ձեռքի աշխատանքով էին կերակրում իրենց երեխաներին: Երրորդ՝ գումարատեր արհեստավորներ էին համարվում այն կանայք, որոնք իրենց գումարով գնած նյութերից զանազան պիտույքներ էին պատրաստում և վաճառում տնից տուն:

ЖЕНСКИЕ РЕМЕСЛА И ИХ ВЗАИМОСВЯЗЬ С ЦЕХОВЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ СРЕДИ АРМЯН

____ Резюме ____

____ К. Базеян ____

В статье рассматриваются мужские и женские ремесла, их взаимоотношения в плоскости кустарных промыслов–ремесел.

Сделана попытка представить рост участия мужчин в занятиях, считающихся чисто женскими, в процессе перехода от кустарного промысла к профессиональному ремеслу. Это обусловлено "приватной" природой кустарных занятий и "публичной"–ремесел.

Интересен тот факт, что приписываемые женщинам или чисто женские ремесла как полноправные элементы не входили в цеховые организации. Их взаимосвязь осуществлялась посредственно.

²¹ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Հայերէն զանապական քաղաքան, Թիֆլիս, 1913, էջ 173:

²² Նույն տեղում, էջ 174:

²³ Ա. Թ ա ռ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 64: